

Tulpen in de vrieskou

In het advies voor de nieuwe examenprogramma's moderne vreemde talen havo/vwo wijst de vakontwikkelgroep in de toelichting bij het literatuurprogramma nadrukkelijk op de mogelijkheid van samenwerking tussen de talensecties en vermeldt daarbij de mogelijkheid van een internationale benadering. Ook het nieuwe vak ckv-1 zal wellicht voor de helft uit literatuur bestaan, waarbij het de bedoeling is dat leerlingen een aantal boeken uit de wereldliteratuur lezen.

Bij het Turks, dat inmiddels als examenvak in het voortgezet onderwijs is ingevoerd, vindt men eveneens de vermelding van een mogelijke internationale benadering (Stoks 1995). De laatste jaren verschijnen er veel verhalen van Turkse schrijvers uit de Bondsrepubliek Duitsland die in het Duits geschreven zijn. In dit artikel zal dan ook worden nagegaan in hoeverre deze Turkse migrantenliteratuur een rol zou kunnen spelen bij het literatuurprogramma van het vak Duits in de vernieuwde tweede fase havo/vwo, met andere woorden hoe deze tulpen ('ons' nationaal symbool, maar oorspronkelijk afkomstig uit Turkije) in het Nederlands (cultureel) klimaat kunnen gedijen.

Wat is 'migrantenliteratuur'?

Onder 'migrantenliteratuur' verstaat men literatuur die door migranten geschreven wordt in een taal die niet hun moedertaal is. In dit artikel beperken we ons tot de literatuur die door Turkse schrijvers in de Bondsrepubliek wordt gepubliceerd. Hoewel zij in eerste instantie in het Turks schrijven, worden veel van hun werken in het Duits vertaald.

De term 'migranten' is tamelijk nieuw in de Duitse literatuurgeschiedenis. Tot nu toe werd daar voornamelijk aandacht besteed aan emigranten, waarbij we naast 'Exilliteratur' van bijv. Heinrich Heine en Thomas Mann ook over 'innere Emigranten' als bijv. Erich Kästner spraken. Met deze laatste groep werden schrijvers aangeduid die in de nazitijd in Duitsland bleven maar geen of alleen maar a-politieke werken schreven. Toch is er een aantal migranten in de Duitse literatuur bekend geworden. Men denke bijvoorbeeld aan dichters als Nikolaus Lenau die uit een gedeelte van Hongarije (thans Roemenië) afkomstig was of Adelbert von Chamisso die oorspronkelijk Fransman was. Naar de laatste is zelfs de literaire prijs genoemd die sinds 1985 door de Robert Bosch Stiftung aan niet-Duitstalige auteurs in de Bondsre-

publiek Duitsland wordt uitgereikt. Turkse auteurs zijn reeds herhaalde malen daarvoor in aanmerking gekomen. De eerste prijs werd aan Aras Ören (1985) uitgereikt en Yüksel Pazarkaya ontving dit eerbetoorn in 1989. Daarnaast werden door dezelfde instantie ook nog aanmoedigingsprijzen toegekend aan Zafer Şenocak (1988), Zehra Çırak (1989), Alev Tekinay (1990) en İsmet Ekici (1993) (Esselborn 1995).

Vertegenwoordigers van de Turkse migrantenliteratuur

De vertegenwoordigers van de Turkse migrantenliteratuur zijn vooral Turken die na de wervingsovereenkomst van 1961 in groten getale naar de Bondsrepubliek Duitsland zijn gekomen. Enkele van deze gastarbeiders begonnen na verloop van tijd te schrijven, om hun ervaringen en gevoelens in de nieuwe woonomgeving te uiten. De bekendste van hen is de reeds genoemde Aras Ören, die een trilogie over de wijk Kreuzberg in Berlijn in het Turks publiceerde. Later werden zijn boeken ook in het Duits vertaald. De titels van de verschillende delen zijn: *Was will Ni-yazi in der Naunynstrasse?* (1973), *Der kurze Traum aus Kağithane* (1974) en *Die Fremde ist auch ein Haus* (1980). Deze trilogie is intussen klassiek geworden en Ören behoort tot de belangrijkste schrijvers van de hedendaagse Turkse literatuur in Duitsland. Aanvankelijk waren de schrijvers overwegend gastarbeiders - later, in het bijzonder na de militaire putsch in 1980, kwamen er ook meergeschoolden bij (Wenderott 1993). De bekendste van hen is Yüksel Pazarkaya. Hij kwam als 18-jarige jongen naar Duitsland, studeerde nadat hij zijn chemiestudie had voltooid aansluitend nog germanistiek, linguïstiek en filosofie en is thans leider van de Turkse redactie bij de WDR. Van 1980 tot 1982 was hij uitgever van het Turkse literaire tijdschrift *Anadil*. Van zijn dichtbundels noemen wij *Irrwege* (1985). De gedichten in deze bundel zijn in de periode 1960-1968 in verschillende tijdschriften verschenen. Ze bevatten de eerste indrukken van de migranten die na het wervingsverdrag in Duitsland kwamen wonen. Er zijn echter ook schrijvers naar West-Europa gekomen die al in Turkije bekend waren. De bekendste van hen is Fakir Baykurt. De laatste jaren is hij steeds meer korte verhalen gaan schrijven, die ook in het Duits vertaald werden. Baykurt kiest zijn personages zowel uit de Duitse als de Turkse cultuur omdat hij wil bijdragen aan een beter begrip tussen deze twee volkeren. Bekend zijn de verhalenbundel *Die Friedenstorte* (1980) en de roman *Die Rache der Schlange* (1981). Güney Dal heeft de aandacht getrokken met de roman *Wenn Ali die Glocken läuten hört* (1970) en *Der lange Weg nach Gallipolis* (1994). Nihat Behram heeft in de roman *Der Frem-*

de (1990) de migratie vanuit een politiek perspectief beschreven.

Opvallend is dat sedert enige jaren ook vrouwelijke auteurs zich melden. Bijvoorbeeld Aysel Özakın. Zij kwam na de machtsovername in Turkije naar Berlijn en begon te schrijven. Van haar zijn intussen verschenen *Die Preisvergabe* (1982), *Die Leidenschaft der Anderen* (1983), het verhaal van een jonge vrouw die tussen twee culturen leeft, en de romans *Die blaue Maske* (1989) en *Glaube Liebe Aircondition* (1991). Laatstgenoemde roman beschrijft de kindertijd in Turkije. De tweede belangrijke vrouwelijke auteur, Renan Demirkan, beschrijft in haar bestseller *Schwarzer Tee mit drei Stück Zucker* (1991) herinneringen aan haar leven in Turkije en Duitsland.

Nederlands vertaald. Interessant is voorts nog haar bundel met korte verhalen onder de titel *Mutterzunge*, die in 1993 verschenen is.

De laatste jaren is er sprake van een tweede generatie auteurs. Zij zijn heel jong naar Duitsland gekomen en wonen nu in een land dat voor hun ouders vreemd is (blijft), maar voor hen steeds meer vertrouwd wordt. Daarom schrijven zij hun gedichten ook direct in het Duits. Bijvoorbeeld Zehra Çırak, die als driejarig meisje naar Duitsland kwam en haar gedichten onder de titel *Vogel auf dem Rücken eines Elefanten* (1991) en *Fremde Flügel auf eigener Schulter* (1994) publiceerde, en Zafer Şenocak, die onlangs de grote prijs van de Bavaria Wetenschappelijke Academie gewonnen heeft en vaak in televisieprogramma's optreedt.

Als laatste groep willen we de schrijvers noemen die in Turkije wonen, maar veel belangstelling tonen voor de problemen van hun landgenoten in Duitsland. Bijvoorbeeld Adalet Ağaoglu met haar roman *De tedere roos van mijn gedachten*. Het boek gaat over de Turkse gastarbeider Bayram die van plan is voorgoed naar zijn geboortedorp terug te keren. De hele roman speelt zich af tijdens de terugreis naar Turkije, waarbij de 'ik'-persoon zijn huidige leven onder de loep neemt en met zijn verleden wordt geconfronteerd. Deze roman is ook verfilmd en als toneelstuk te zien geweest. Tarık Dursun K. is heel bekend geworden door zijn science fiction-roman *De verhoging en het plotselinge verval van de Kayabaşı*. De inwoners van het dorp Kayabaşı, die naar Duitsland zijn getrokken, keren na lange tijd weer terug naar hun geboortedorp. De Turken die inmiddels geheel verduist zijn, veranderen hun dorp naar het voorbeeld van de Duitse steden. Het kleine dorp trekt ineens de aandacht van de hele wereld. Door de samenwerking met de westerse landen gaat de beschaving van Kayabaşı echter teloor. De Turken keren weer terug naar hun nieuwe vaderland Duitsland. De kortstondige rijkdom van het volk maakt weer plaats voor de gewone armoede.

Kenmerken van de Turkse migrantenliteratuur

- **Taalgebruik en stijl**

De schrijvers die direct in het Duits schrijven, wonen in de regel al lange tijd in Duitsland en behoren tot de tweede generatie migranten. In feite is Duits hun moedertaal. Degenen die het Duits nog niet zo goed beheersen, schrijven hun boeken eerst in het Turks. Daarna worden ze vertaald. Er worden echter ook Duitse boeken in het Turks vertaald. Het reeds genoemde *Schwarzer Tee mit drei Stück Zucker* is bijvoorbeeld door Kemal Okan in het Turks vertaald. In de boeken die in het Duits zijn geschreven, komen veel Turkse woorden voor en ook het omgekeerde is het geval. In de boeken die direct in het Turks zijn geschreven, vindt men soms taalfouten en ongebruikelijke zinsconstructies als gevolg van het feit dat deze schrijvers door hun langdurig verblijf in het buitenland hun taal minder goed beheersen. In de boeken die in het Duits worden geschreven, gebruiken de schrijvers dikwijls door hen zelf bedachte nieuwe woorden.

De bekendste van de vrouwelijke auteurs is echter Emine Sevgi Özdamar. Voor haar debuutroman *Das Leben ist eine Karawanserei. Hat zwei Türen aus einer kam ich rein aus der anderen ging ich raus* kreeg zij in 1991 de Ingeborg-Bachmannprijs. Een 'Karawanserei' is een pleisterplaats waar mensen en dieren van een rondtrekkende karavaan de nacht doorbrengen. De roman is inmiddels door Gerda Meyerink in het

- **Onderwerpen en thema's**

In de vroege migrantenliteratuur speelt het leven van de gastarbeiders een grote rol. Aras Ören bijvoorbeeld beschrijft in zijn Berlijn-trilogie de aanpassingsproblemen van zowel Turkse als Duitse bewoners. Na de reeds gememoreerde militaire putsch is de vlucht uit Turkije een belangrijk motief in de nieuwe Turkse migrantenliteratuur. Veelvuldig wordt echter ook het gevoel van vervreemding in de Duitse cultuur gethematiseerd.

In de jongste literatuur is het dualistische gevoel ten opzichte van de eigen en de nieuwe cultuur een belangrijk thema.

Naarmate de tijd vordert, wordt het spectrum van thema's breder en onderscheidt de thematiek zich niet veel meer van die van autochtone auteurs. Het oeuvre wordt ook omvangrijker. Per slot van rekening leven er thans ongeveer twee miljoen Turken in Duitsland. Wat deze werken echter extra interessant maakt, is het bijzondere perspectief vanwaaruit de dingen beschreven worden. Daarbij speelt de vrouw een belangrijke rol. Eén van de essentiële kenmerken van een identiteit is de taal. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het thema 'taal' de laatste tijd steeds meer geproblematiseerd wordt. De schrijvers ervaren het verschil tussen de Turkse thuistaal en de Duitse omgangstaal in hun maatschappelijke context en proberen hun positie ten opzichte van beide talen te bepalen. Zo beschrijft Emine Sevgi Özdamar in *Mutterzunge* hoe de zinnen die haar moeder uitsprekt in Duitsland klinken als fragmenten van een vreemde taal. Daarom neemt zij les in het Arabisch, de taal van de koran, om de wortels van veel Turkse woorden te leren kennen en schriftelijk met haar grootvader te kunnen communiceren.

- **Personen- en karakterbeschrijvingen**

De schrijvers van migrantenliteratuur worden beïnvloed door de leefwijze van Turken en andere buitenlanders in West-Europa. De personages zijn gekozen uit zowel de heersende maatschappelijke klasse als de minderheden. Het Turkse meisje uit *Schwarzer Tee mit drei Stück Zucker* kent de westerse gewoontes en cultuur heel goed, maar de Turkse cultuur nauwelijks meer. De schrijfster probeert een nostalgische sfeer te creëren. De twee zusters uit het verhaal die niet met naam genoemd worden, kunnen steeds beter met Duitsers en steeds minder met hun Turkse ouders opschieten. Zij zijn vervreemd van hun eigen cultuur.

De roman *Der fliegende Teppich. Auf der Spur meines Vaters* (1987) van Aysel Özakin gaat over een 68-jarige vader, die als migrant naar Canada is gekomen en daar als 'bodyguard' werk heeft gevonden. Zijn Duitse vriendin wordt beschreven als iemand die de eenzaamheid van de vader verdrijft. Dit gegeven symboliseert het isolement in de westerse cultuur. De relatie van de dochter en de vader die de lezer door middel van brieven wordt beschreven, staat ver af van de werkelijkheid. Ook in deze roman worden de personen niet met name genoemd. De hoofdpersoon uit haar andere roman, *Die blaue Maske*, vecht tegen gewoontes en taboes en leeft er op los. Ze is voortdurend op zoek naar haar ware identiteit. Vrouwen die

niet zo'n losbandig leven leiden als zij, dragen volgens haar allemaal een masker. De andere personen symboliseren de onderdrukking die de migranten dikwijls moeten ondergaan. Zo ontmoeten we Fatma, de zielige vrouw uit de derde wereld die geplaatst is tegenover Gerd, de geïsoleerde man uit het westen en tot slot Zülfi, die als een spiegel de economische en culturele onderdrukking reflecteert.

In veel romans komen alleen vrouwen voor. Vrouwen met heimwee, aanpassingsproblemen en levend in een isolement. De verhalen hebben vaak autobiografische trekken en zijn dan ook vanuit het 'ik'-perspectief geschreven.

- **Vergelijking van de oosterse met de westerse wereld**

De tegenstelling tussen het westen en het oosten neemt een belangrijke plaats in de migrantenliteratuur in. Het westen wordt voorgesteld als een wereld met een ontwikkelde technologie en veel sociale en culturele ontwikkelingen, maar met geïsoleerde mensen, moderne gebouwen en schone, nette, mooi groene plantsoenen. De mensen uit het oosten met hun grote snorren hebben op hun werk een moeilijk bestaan. Ze hebben heimwee en slepen zware koffers met zich mee op hun jaarlijkse vakantie naar Turkije. Het verschil tussen het oosten en het westen wordt meer bepaald door economische dan door geografische verschillen.

Waardering van de migrantenliteratuur

- **In Turkije**

Migrantenliteratuur wordt in Turkije niet als volwaardig beschouwd en de schrijvers die daartoe behoren worden wel 'verduitste auteurs' genoemd. Men beweert dat zij de Turkse taal niet echt goed beheersen. Omdat de migrantenliteratuur vaak over problemen gaat, wordt er ook wel eens gezegd dat het 'huilliteratuur' is. Toch heeft deze literatuur zeker waarde, want daarin wordt de stem van de grote groep Turken in Duitsland gehoord. De migrantenschrijvers proberen aan de ene kant hun cultuur te verdedigen en aan de andere kant bij te dragen aan de integratie in de westerse samenleving. Ze zorgen ervoor dat de twee volken elkaar beter leren kennen en vormen een brug tussen de twee landen in een steeds kleiner wordende wereld. De schrijvers dragen door hun tweetaligheid en kennis van beide culturen bij aan de rijkdom van de multiculturele westerse literatuur.

- **In Duitsland**

De belangstelling voor de Turkse migrantenliteratuur is in Duitsland pas begin jaren tachtig echt op gang gekomen. Aanvankelijk paste deze literatuur in het streven naar sociale gerechtigheid op de werkvloer in de late jaren zeventig waaraan Günther Walraff met zijn boek *Ganz unten* belangrijk heeft bijgedragen. In het begin van de jaren tachtig werd migrantenliteratuur ook een thema in de verschillende cultuurtijdschriften, zoals bijvoorbeeld in *Kürbiskern*. Er verschenen verzamelbundels van belangrijke auteurs en er kwam belangstelling bij de instituten voor Duits als vreemde taal aan de universiteiten.

Vanaf het midden van de jaren tachtig proberen jonge Turkse schrijvers in de Bondsrepubliek enigszins van hun migrantenimago af te komen. Zij willen niet langer tweede klas-auteurs zijn en niet voortdurend in een apart hokje worden gestopt (Chiellino 1985). De val van de muur in Berlijn heeft echter ook voor hen grote consequenties. Het aantal migranten groeit en de tolerantie van het uitgebreide Duitse volk wordt op de proef gesteld. De aanslagen op de tehuizen voor asielzoekers treft ook de reeds aanwezige migranten. De cultuur en de literatuur van de minderheden zal daardoor zeker onder druk komen te staan (Esselborn 1995).

Bruikbare teksten voor de Duitse literatuurles

De roman van Aysel Özakin, *Die Leidenschaft der Anderen*, lijkt ons geschikte lectuur voor leerlingen die in havo/vwo Duits kiezen. Aysel Özakin is in 1942 in Urfa in Turkije geboren. Zij studeerde romanistiek in Ankara en Parijs, waarna zij lerares Frans in Ankara werd. Na de militaire putsch in 1980 verliet zij Turkije en vestigde zich in de Bondsrepubliek Duitsland. De roman telt ongeveer 100 bladzijden. Naast een korte autobiografie van de hoofdpersoon, waarin zij haar leven als meisje vanaf haar vierde tot haar zeventiende jaar in Turkije beschrijft, bestaat de roman uit 21 korte hoofdstukken van 2 à 3 bladzijden, die hem geschikt maken voor het werken in de klas. De autobiografie geeft een indrukwekkend beeld van de opvoeding van een meisje in het Turkije van vóór 1980. Men zou de inleiding van het verhaal goed kunnen gebruiken als gemeenschappelijke lectuur voor de hele klas en als introductie van het geheel. De hoofdstukken zouden daarna elk afzonderlijk door een leerling gelezen kunnen worden. De inhoud van elk hoofdstuk zou dan in een volgende plenaire zitting kort samengevat kunnen worden, waarna geïnteresseerde leerlingen de hele roman zouden kunnen lezen.

De 'ik'-persoon in het verhaal is een jonge non-conformistische schrijfster die na een literair colloquium voor Turkse schrijvers in Berlijn is achtergebleven. Zij heeft geen vaste woning en ook geen verblijfsvergunning voor langere tijd. Met haar vriend Hans heeft zij het juist uitgemaakt en nu krijgt zij een uitnodiging om een reis door het Ruhrgebied te maken om uit haar romans voor te lezen. De boeken zijn geschreven in een taal die – zoals ze zelf zegt – de hare eigenlijk niet is. Want: 'Das Deutsche ist für mich wie ein Mantel, den ich je nach Bedarf an- und ausziehen kann' (p. 44).

De roman vormt een weerslag van haar reis langs verschillende boekhandels in een aantal grote steden. In haar reisverslag vernemen wij in 'flash-backs' allerlei details uit haar leven in Turkije en in Duitsland. Bij één van de voorleessessies wordt de vraag gesteld, waarom zij haar feministische boeken eigenlijk geschreven heeft. Dan antwoordt zij: 'Weil ich seit meiner Kindheit immer still die Wut in mich hineingefressen habe' (p. 54).

Deze woede geldt in de eerste plaats het mannelijk deel van de Turkse bevolking. Zij voelt zich al vanaf haar vroegste jeugd onderdrukt, omdat zij al op school geleerd heeft dat zij verplicht is om eerst

Mohammed, dan Atatürk, dan moeder, dan vader en tot slot de leraar lief te hebben. Als ze Turkse mannen ontmoet, probeert zij altijd eerst vast te stellen of deze zich met dit overheersende deel van de bevolking identificeren. Als dit zo is, roept dat herinneringen op aan haar leven in Turkije. Bijna wanhopig is zij op zoek naar mannen die niet overheersend willen zijn en denkt dit ideaal voornamelijk bij Duitse mannen uit het non-conformistisch milieu te kunnen vinden. Als ze met Johannes, een vertegenwoordiger van de uitgeverij, in contact komt, voelt zij voor hem een grote genegenheid opkomen. 'Es machte mich glücklich einem Mann nähergekommen zu sein, der es fast als Schuld betrachtete, ein Mann zu sein' (p. 93). Door de beperkingen die haar Turkse cultuur haar oplegt, is zij zich echter genoodzaakt zich terug te trekken.

Haar gedachten en fantasieën over het gevoel van de ontkiemende liefdesrelatie zijn boeiende lectuur. Bij dit alles speelt haar Turkse identiteit een grote rol. Wanneer ze bijvoorbeeld contact krijgt met lesbiennes en jonge mensen die in een woongemeenschap leven, wordt zij steeds weer geconfronteerd met haar verleden. Veel ontmoetingen op reis zijn voor haar aanleiding om het gebeurde te vergelijken met gedragingen in haar eigen cultuur. Zo beschrijft zij de confrontatie met Duitsers die tot het establishment behoren, de dwang om zich steeds weer als Turkse te moeten identificeren, de vooroordelen waarmee ze als Turkse geconfronteerd wordt en het minderwaardigheidsgevoel dat de Duitse maatschappij haar opdringt. Vervolgens de anti-houding van de gemiddelde Duitser en de behandeling die zij van sommige mannelijke landgenoten krijgt... Voor de laatsten is zij het tegendeel van de vrouwen in de dorpen die 'nach Bezahlung des Brautgeldes gegen ihren Willen verheiratet werden, die auf Feldern, umgeben von Gestank des Düngers leben, die Sklavinnen des Mannes und der Älteren des Stammes sind, die ein Kind nach dem anderen zur Welt bringen und sich schließlich in ihr Schicksal fügen' (p. 31). Hoop put zij uit de ontmoetingen met jonge mensen die net als zij kritischer in de maatschappij staan.

In het slothoofdstuk ontmoet zij een Duitse dichteres die hetzelfde lot met haar deelt en net als zij haar spontane gevoelens kan uiten zonder eerst een pijnlijk voorgeschreven ritueel van kennismaking te moeten doormaken. Door deze ontmoeting komt zij tot de overtuiging dat het verschil tussen de generaties of tussen de mensen met een verschillende wereldbeschouwing groter is dan tussen de mensen die weliswaar uit verschillende landen komen, maar gelijkgestemd zijn.

Als tweede voorbeeld willen we het reeds genoemde boek *Schwarzer Tee mit drei Stück Zucker* van Renan Demirkan noemen. Een jonge vrouw ligt op een zondag in juli in het ziekenhuis in Keulen en wacht op de geboorte van haar eerste kind. Zij is een typisch voorbeeld van de tweede generatie migranten. Ze heeft het Duitse gymnasium bezocht, is uit huis gegaan om met een Duitse vriend te gaan samenwonen. Ze is nu in verwachting van een tweede Duitse vriend, die inmiddels zo door haar familie is geaccepteerd dat ze hem zelfs 'Ali' noemen. De titel van de

roman verwijst naar de gewoonte van Turkse mannen en vrouwen om hun thee met veel suiker zoet te maken. Dit theedrinken brengt allerlei herinneringen los. Ze beschrijft haar ervaringen nadat zij in Duitsland was aangekomen, aanvankelijk nog in een isolement leefde maar allengs meer en meer in haar omgeving integreerde, zelfs zodanig dat zij de typisch Duitse gewoonte van het 'Kaffee trinken mit Kuchen' in de namiddag en zelfs de 'Heiligabendbescherung' met Kerstmis overnam.

Het boek heeft een beperkte omvang van 139 bladzijden en heeft een niet al te moeilijk taalgebruik. In de Nederlandse vertaling van Carlien Brouwer is het overigens beduidend omvangrijker geworden (160 blz.).

Uit de bundel *Mutterzunge* van Emine Sevgi Özdamar is het titelverhaal waarin de schrijfster vaststelt dat zij haar moedertaal dreigt te verliezen en besluit om in West-Berlijn les te gaan nemen geschikt voor de klas en ook *Karriere einer Putzfrau*, *Erinnerungen an Deutschland*, waarin het zware leven van een Turkse gescheiden vrouw wordt beschreven die als schoonmaakster in privéhuishoudingen de kost moet verdienen.

Wanneer men gedichten zou willen behandelen zou men een keuze kunnen maken uit de bundel *Irrwege* van Yüksel Pazarkaya en *Vogel auf dem Rücken eines Elefanten* van Zehra Çırak.

De meerwaarde van het lezen van Turkse migrantenliteratuur op school

In de Turkse migrantenliteratuur wordt het leven van migranten in Duitsland vanuit een ander perspectief beschreven. Dit kan als meerwaarde voor het literatuuronderwijs van het vak Duits beschouwd worden. Ook in Nederland leven de leerlingen steeds meer in een multiculturele setting. Daarbij vormen de Turken met 220.000 inwoners een relatief grote groep. Veel van oorsprong Turkse leerlingen bezoeken het voortgezet onderwijs. Door het contact tussen allochtone en autochtone leerlingen kan het wederzijds begrip verbeterd worden. De literatuur kan daarbij een belangrijke rol spelen. Het beleven van de fictieve wereld van mensen die door omstandigheden in twee culturen moeten leven, kan de leerlingen de ogen openen voor specifieke problemen waarmee migranten in Nederland te kampen hebben. Het zou heel goed mogelijk zijn dat zij door deze teksten hun attitude ten opzichte van andere culturen veranderen. Daarbij is het overigens een voordeel dat deze teksten niet in Nederland maar in Duitsland zijn gesitueerd. Het klimaat om omstandigheden van migranten met elkaar te vergelijken is daardoor minder bedreigend.

Turkse schrijvers en Nederlandse leerlingen hebben ook iets gemeenschappelijks. Beide groepen kijken van buitenaf, ieder vanuit het eigen perspectief naar de Duitse cultuur. 'Wieder einmal fühlte ich mich in einem anderen Deutschland [...]. Das Deutschland der Menschen, die momentan um mich sind, ist nicht das Deutschland jener heiligen Ehepaare mit Hut und Pelzmantel, die verbittert und abweisend sind [...]. Das ist nicht das Deutschland, in dem man 'SIE', sondern 'DU' sagt [...]. Wie nah ist mir diese Sprache im Gegensatz zu der des offiziellen Deutschland' (Özakin, p. 43-44). De vergelijking van beide zienswijzen kan heel vruchtbaar zijn voor een discussie over overeenkomsten en verschillen met de eigen cultuur.

De migrantenliteratuur heeft echter bovenal ook een intrinsieke waarde. De lectuur van deze werken is zeer geschikt als eerste kennismaking met de oosterse vertelwijze en met de rijke orale vertelcultuur van Turkije. Omdat in deze literatuur echter ook alge-

Gedurende haar verblijf in de kraamkamer herinnert zij zich allerlei details uit het zware leven van de grootouders in Turkije en dat van haar ouders in Duitsland. Haar ouders deden na een werkzaam leven nog een poging terug te keren naar het land van herkomst. Maar alras bleek dat ze in de dertig jaar dat ze weggevoerd waren van hun familie vreemd waren. Daarom hadden zij besloten hun oude dag toch maar in Duitsland door te brengen. De gebeurtenissen in het ziekenhuis, waarbij zelfs een behulpzame Nederlandse vroedvrouw een rol speelt, vormen de raamvertelling waarbinnen de flashbacks met de herinneringen uit haar leven zijn gesitueerd.

Aanbevelingen voor verdere lectuur

- Aras Öran: *Deutschland, ein türkisches Märchen* (1978), *Mitten in der Odyssee* (1980), *Bitte nix Polizei!* (1981).
- Yüksel Pazarkaya: *Moderne türkische Lyrik* (1971), *Die Wasser sind weiser als wir. Türkische Lyrik der Gegenwart* (1987) in het Turks en in het Duits.

Romans van vrouwelijke Turkse schrijvers die nu in Duitsland wonen

- Saliha Scheinhardt: *Frauen, die sterben, ohne daß sie gelebt haben* (1983), *Drei Zypressen* (1984), *Und die Frauen weinten Blut* (1985).
- Alev Tekinay: *Die Deutschprüfung* (1989), *Der weinende Granatapfel* (1990), *Nur der Hauch vom Paradies* (1994) (Cumart 1995).

In het Duits vertaalde Turkse boeken die niet tot de migrantenliteratuur behoren

- Reşat N. Güntekin: *Der Buschvogel*.
- Nazım Hikmet: *Das schönste Meer, Bilder von den Menschen meiner Heimat, Eine Reise ohne Rückkehr, Die Luft ist schwer wie Blei*.
- Orhan Kemal: *Murtaza, der Dumme*.
- Yaşar Kemal: *Die Legende vom Berge Ararat, Der schlanke Memed*.
- Aziz Nesin: *Zarte Rosen*.
- Duygu Asena: *Die Frauen haben keine Namen*.

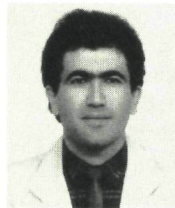
meen menselijke problemen behandeld worden, kunnen deze teksten zeer goed dienst doen in een literatuurprogramma dat streeft naar ontwikkeling van de persoonlijkheid, een doelstelling die zowel op havo als vwo wordt nagestreefd.

De meeste teksten zijn zowel in het Duits als in het Turks verschenen. Het zou aan te bevelen zijn om voor de schoolbibliotheek beide versies aan te schaffen. Zelfs vertalingen in het Nederlands zouden daar niet misstaan. De collega's die Turks op school geven, zouden de Turkse versie kunnen bespreken en de leerlingen die Turks doen, zouden verschillen in sfeer die veroorzaakt worden door het gebruik van de oorspronkelijke taal of het Duits kunnen verwoorden. Wanneer de leerlingen dan in het leesdossier ook teksten van Duitse migrantenschrijvers zouden opnemen, zou men hiermee een werkelijk internationale benadering van de literatuur kunnen realiseren.

Literatuur

- Chiellino, G., Autoren zweiter Klasse. Über das Schubladendenken der deutschen Kritik, in: *Vorwärts* 3 (12.1.1985), 24.
- Çırak, Z., *Vogel auf dem Rücken eines Elefanten*, Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1991.
- Cumart, N.A., Auswahlbibliographie Literatur und Migration, in: *Diskussion Deutsch. Literatur und Migration*, Heft 143 (1995), 186-189.
- Demirkan, R., *Schwarzer Tee mit drei Stück Zucker*, München: Goldmann 1000/42346, 1993; Breda: De Geus, 1994. (Geuzenpocket 28)
- Esselborn K., Deutschsprachige Literatur von Autoren nichtdeutscher Muttersprache und der Adelbert-von-Chamisso-Preis, in: A. Wierlacher (red.), *Jahrbuch Deutsch als Fremdsprache* 21, München 1995, 411-427.
- Özdamar, E.S., *Mutterzunge*, Berlin: Rotbuch, 1990.
- Özdamar, E.S., *Das Leben ist eine Karawanse. Hat zwei Türen aus einer kam ich rein aus der anderen ging ich raus*, Köln: Kiepenheuer

- & Witsch, 1992; Breda: De Geus, 1993.
- Özakin, A., *Die Leidenschaft der Anderen*, Hamburg/Zürich: Luchterhand SL:1081, 1992.
- Pazarkaya, Y., *Irrwege*, Frankfurt am Main: Dağyeli, 1985.
- Stoks, G., *Advies Examenprogramma's havo/vwo. Moderne vreemde talen*, Enschede: SLO, 1995.
- Wenderott, C. (red.), *Der besondere Blickwinkel*, Essen, 1993.

Erol Sanburkan

Adres: Nassauhaven 262, 3071 JK Rotterdam.

Docent Turkse taal en literatuur aan de Hogeschool Rotterdam & Omstreken en lid van de Begeleidingscommissie Invoering Arabisch en Turks in het voortgezet onderwijs.

Cees Tuk

Vakdidacticus Duits aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en lid van de Begeleidingscommissie Invoering Arabisch en Turks in het voortgezet onderwijs.

Adres: Schubertlaan 16, 1411 HZ Naarden.